

## REALİZMİN AXUNDOV ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏSİNƏ TƏSİR ASPEKTLƏRİ

Yaxın Şərqlə və Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Axundov realizm ədəbi metodunun banisidir. Ümumiyyətlə, realizmin inkişafı və tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Realizmin tədqiq və inkişafının geniş əhəmiyyətə malik olmasının üç səbəbi vardır:

- 1) Azərbaycan realist ədəbiyyatı dünya realist ədəbiyyatının bir hissəsini təşkil edir;
- 2) Azərbaycan realist ədəbiyyatı rus və Avropa realist ədəbiyyatı ilə əlaqəli şəkildə yaranıb;
- 3) Azərbaycan realist ədəbiyyatının banisi olan Axundov İran və Asiya xalqlarının ədəbiyyatında realizmin yaranmasında mühüm rol oynayıb.

Axundov bədii yaradıcılığa gənc vaxtlarında başlamış və şeir yazmaqla kifayətlənmiş, 50-ci illərə qədər yaradıcılığında ciddi dəyişiklik olmamışdır. Beləliklə, buradan belə bir sual yaranır: Azərbaycan ədəbiyyatında realizm anidən, quru sahədə yaranıb? Yoxsa folklorla, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin rüşeymləri, ünsürləri özünü göstərir? Realizm bunlardan təcrid olunmuş halda, yeni sahə kimi yaranıb?

Bu yaranan suallarla bağlı müxtəlif mülahizələr var. Rus ədəbiyyatında bəzi tədqiqatçılar bu fikirdədir ki, XVII əsr rus ədəbiyyatında realizm ünsürləri olub və bu ünsürlər də realizmin yaradıcılıq metodu kimi yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin bir başqa tədqiqatçılar realizm ünsürlərinin rus ədəbiyyatında olması ilə razılaşsa da, realizm metodunun xüsusi sistem kimi yarandığını söyləyirlər. Realizm ədəbi məktəbinin XIX əsrdən başladığını qeyd edən Əziz Mirəhmədov həm də bunu deyirdi: “Azərbaycanda realizmin bir ədəbi məktəb olaraq XIX əsrdə yaranıb formalaşdığını iddia etmək heç də min illik tarixi olan klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bu və ya digər dərəcədə realizm xüsusiyyətlərinin olduğunu inkar etmək, yaxud Nizamidən tutmuş Vaqifə qədər orta əsrlər poeziyasında realist satiradan əsər olmadığını iddia etmək demək deyildir. Əksinə, M.F.Axundov tərəfindən ədəbi məktəb səviyyəsinə qaldırılan realizmin kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Hətta Nizamidə realist təsvirin ilk ünsürlərinin xüsusiyyətlərini görmək mümkündür” (3, s. 57).

M.Quluzadənin fikrincə, XII-XVII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında realizmdən danışmaq düzgün deyil, çünki bu dövrlərin ədəbiyyatında romantik üslub hakimdir. Lakin həmin dövr sənətkarlarının ədəbiyyatında ayrı-ayrı hallarda realist ünsürlərə də rast gəlinir.

XIX əsrdə Axundovun yaradıcılığı ilə realizm metoda çevrildi. Metod anlayışı bir çoxları tərəfindən qarışıq salınır. Hər kəs ona bir anlam, tərif verir. Amma bu hamı üçün eyni mənanı verən, ədəbiyyatın qanunauyğunluqlarını ifadə edən termdir. Ümumiyyətlə, əsərlərin ilk yarandığı vaxtlardan bu günə qədər iki yaradıcılıq metodu olub: romantik metod və realist metod.

İncəsənətin yüksək forması olan realizm yeni keyfiyyətlər qazanaraq, inkişaf etmiş, formalaşmış və ədəbiyyatda möhkəm mövqə tutmuşdur. Realizm metodu reallığı, real gerçəkliyi əks etdirir. Lakin bu o demək deyil ki, romantiklərin əsərlərində reallıq yoxdur. Var... Amma bu reallıq yazıçının öz iradəsinə tabedir. Romantik yazıçı yaratdığı əsərə tam sərbəst yanaşır, qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün hadisələri istədiyi kimi qurur, obrazları istədiyi kimi danışdırıb, düşündürür. Amma realizmdə belə deyil. Orada hadisələr, insanlar yazıçının istəyinə uyğun deyil, həyat reallıqları ilə hərəkət edirlər.

Milli şüur XIX əsrin sonu –XX əsrin əvvəllərində formalaşdığına görə Axundovun əsərlərində milli şüur, millət anlayışları yox idi. “İslam milləti”, “İslam xalqı”, “Müsəlmanlar” və s. kimi ifadələrlə öz fikrini izah edirdi. Onu əsas İran millətinin gələcəyi düşündürürdü. İran milləti dedikdə, İranda yaşayan bütün xalqları nəzərdə tuturdu. Hətta zahirən türk olsa da, əslinin fars nəslindən olduğunu qeyd edirdi. Bəlkə, bu onun “Kəmalüddövlə məktubları”nı, əlifba layihəsini çap etdirmək niyyəti ilə dediyi sözlər ola bilərdi, çünki onun əslisi türk tayfasındandır.

Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığına realizmin öz təsir aspektləri olmuşdur. Bunlardan biri də maarifsizlik, insanların savadsızlığı idi. Maarifçiliyin qarşıya qoyduğu missiya xalqı maarifləndirmək, məktəblər açmaq, yeni kadrlar yaratmaq, ədəbiyyatda ötürücü funksiyadan istifadə edərək xalqı maarifləndirməyin əsas vəzifəsinin öhdəsindən gəlmək idi. Mirzə Fətəli maarifin yayılmasında islam dinini başlıca maneə sayır və avropalaşmağı özündə ehtiva edirdi. Geriliyin daha bir səbəbini ərəb əlifbasının çətinliyində görürdü. Həmin dövrdə ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi haqqında M.F.Axundovun fikirləri rus hökumətinin siyasətinə də uyğun gəlirdi. Rusiya imperiyası fars dilinin nüfuzunu zəiflətmək, ədəbiyyatın yerli ləhcələrdə yaranması və ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi yolu ilə öz əsarətində yaşayan türkləri bir-birindən ayırmağa, parçalamağa, İran və Türkiyə təsirindən qoparmağa çalışırdı (1, s. 119). Axundovun siyasəti isə Azərbaycan mədəniyyətinin İran təsirindən uzaqlaşdırılmasına və dolaylı yolla Avropa mədəniyyətinin Azərbaycana ötürülməsinə xidmət edirdi.

M.F.Axundzadə insan azadlığı ideyalarının açarını savadlanmaqda görürdü. “Oxumuşların sayı çox olan ölkədə təfəkkür sahiblərinin sayı da çox olar. Təfəkkür sahiblərinin çox olduğu ölkədə isə həyatın bütün sahələrində xalq gündən günə tərəqqi edə bilər” (1, s. 141).

Realizmin Axundov ədəbi düşüncəsinə təsir aspektlərindən biri də farsçılıq rusçuluq idi, hansı ki, bu axınlara qarşı özünü müdafiə hərəkəti olaraq türkçülük milli ideologiyası yaranır. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının intibah dövrü kimi səciyyələndirilir, ona görə ki, millətin içərisindən çıxmış ziyalılar xalqın keçmişini, soykökünü araşdırır, bu geriliyin səbəbini öyrənib, xalqa onun kimliyini tanıdır. Belə ki, müstəmləkə altında olan xalq öz kimliyini öyrənir. Keçmişdə atalarının əsarət altında yaşamadıklarını və sözün əsl mənasında müstəqil, azad yaşadıklarını, müstəqil dövlət qurduqlarını anlayır. Nəticə

<sup>73</sup> BDU-nun II kurs magistrantı

etibarilə, millətin şüuru oyanır, azadlıq mübarizəsinə başlayır (1, s. 115). Azərbaycanda türkçülük təfəkkürünün inkişafında maarifçilik hərəkatı mühüm rol oynamışdır ki, maarifçi realizmin ən kamil nümayəndəsi də M.F.Axundov idi. Təsadüfi deyildir ki, bütün türk dünyasında türkçülüyn mənəvi atası sayılan Ziya Göyälə onu “böyük türkçü” adlandırmışdır.

Qədim və orta əsrlər ədəbiyyatında realizm bir təsvir üsulu kimi, inikas tipi kimi var idisə, XIX əsrdə maarifçi realizmin banisi olan Axundov onun nəzəriyyəsinə yaratmaqla realizmi metoda çevirdi. Bu onun elmi-nəzəri görüşlərində öz əksini tapır. Belə ki, Axundovun altı məqaləsi diqqəti xüsusilə cəlb edir: 1. Föhristi-kitab; 2. Nəzm və nəsr haqqında; 3. Tənqid risaləsi; 4. Yüksək İranın Millət qəzetinin münşisinə kritika; 5. Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika; 6. Yek kəlmə haqqında.

Ədəbiyyat maarifçi realizmin ötürücüsü rolunda çıxış edir. Ona görə də böyük mütəfəkkir realizmin yaranmasını dəyişmiş məzmun kimi qavrayır. Nəticə etibarilə, M.F.Axundovun ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair fikirləri realist ədəbiyyatın formalaşdırılmasından ibarətdir. Belə ki, “Kritika” məqaləsində ədəbiyyat nəzəriyyəsi üçün əsas məsələlərdən biri olan məzmun və formanın vəhdətindən bəhs etmişdir. “İki şey şeirin əsas xüsusiyyətidir: ifadə gözəlliyi və məzmun gözəlliyi.

Məzmun gözəlliyi olan, ifadə gözəlliyindən məhrum olan nəzm əsəri məqbul nəzm olsa da, şeiriyyatında nöqsan vardır. Buna Mollayı-Ruminin məsnəvisi nümunə ola bilər. Məzmun gözəlliyinə malik olmayan, amma ifadə gözəlliyi olan nəzm zəif və kəsalət artırıcıdır, amma yenə də nəzmdir. Nümunə olaraq Tehranlı Qaaninin şeirləri kimi.

Həm məzmun, həm ifadə gözəlliyinə malik olan nəzm gözəl və hamı tərəfindən bəyənələn olur. Bunlara Firdovsinin “Şahnamə”si, Nizaminin “Xəmsə”si, Hafizin “Divanı”nı misal gətirmək olar.

Hətta Axundov həm məzmun, həm də ifadə gözəlliyinə malik olan əsərlərin sahibini peyğəmbərlərə bərabər tuturdu.

“Föhristi-kitab” məqaləsində tamaşaları – şəbihləri tənqid edir, “nəqli-behcət” (komediya) və “nəqli-müsibət” (faciə) arasındakı fərqli cəhəti qeyd edirdi. Komik, gülməli hadisələr komediyada, tragik, faciəli səhnələr isə faciədə öz əksini tapmalıdır (7, s. 6).

Görkəmli dramaturq M.F.Axundzadə “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika” məqaləsində dram nəzəriyyəsinə vermiş, dram əsəri necə olmalıdır, dram əsərinin səhnədə göstərilmə prinsipləri, onun təhqiramiz, qeyri-etik hadisələrdən kənar olması və s. kimi məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

“Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsində maarifçi köhnə formaya qarşı çıxır. Çünki yeni ədəbi janrlar yaranmalıdır ki, realizmi özündə əks etdirsin. O, nəsr əsərlərində qafiyə məsələsinə qəbul etmir ki, qafiyə nəsrə zəiflədir, əlavə gərəksiz sözlər qoşulur və mənalar itir. Axundov şeirə ilahi vergi kimi baxmışdır. Onun fikrincə, təhsil və tərbiyə şeirin genişlənməsinə, zintələnməsinə imkan verir. Bu düşüncələrində onun realizmə, maarifçiliyə diqqət yetirməsini görmək olar. Əslində tənqidçi Məhəmməd Füzuliyə başqa müstəvidən yanaşsa da, bir baxımdan hər ikisinin fikirləri eynidir. Axundov kimi, özündən 300 il əvvəl yazıb-yaradan Məhəmməd Füzuli “elmsiz şeir əsası yox divar kimidir” deməklə, elm və təhsilə yüksək qiymət vermişdir. Axundzadə Məhəmməd Füzulini əsl şair deyil, nazimi-ustad (yəni, nəzm ustası) adlandırır. Çünki onun şeirlərində real təsvirlər yoxdur. O, realizmin əsas prinsiplərinə uyğun gəlməyən şairləri Füzuli kimi nəzm yazanlar hesab edir. Belə ki, Axundzadə Füzuliyə qarşı çıxmaqla köhnə formaya – qəzəl, qəsidə ədəbiyyatına etirazını bildirib, yeni formaların yaranmasının tərəfdarı idi. Axundova görə hər şeir nəzmdir, amma hər nəzm şeir deyildir. O, yalnız forma gözəlliyinə malik olan şeirləri nəzm adlandırır. Əslində M.F.Axundov M.Füzulini inkar etməmişdir. Sadəcə onun şeirlərində reallıq, canlılıq tapmadığı üçün nazimi-ustad adlandırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Axundov Füzuli romantizmindən xəbərdar olduğu üçün ona “ustad” demişdir, əks halda sadəcə “nazim” adlandıra bilərdi. Yəni Füzulinin dahiliyinin fərqi idi.

“Tənqid risaləsi” məqaləsi ilə ədəbiyyatımızda ədəbi tənqidin əsası qoyulur. Burada tənqidçi Axundov tənqidi nəsihətçiliyə qarşı qoyur. Ümumiyyətlə, insanın təbiəti nəsihətdən daha çox tənqiddə meyillidir. Ona görə də tənqid və nəsihətçilik müqayisəyə qoyulanda mütəfəkkir birinciyə üstünlük verirdi. Yəni, insanlar yaramaz xüsusiyyətlərdən yalnız tənqid vasitəsi ilə çəkinə bilərlər, nəinki nəsihət. Mirzə Fətəli tənqid və kritika anlayışlarının ikisini də eyni qəbul edir. Məqalədə belə yazır: “Bu mühavirləri Tehran qəzeti idarəsinə göndərüb, məlum etdirərəm ki, bu qayda Avropada məlumdur və onun böyük faydaları vardır: məsələn, bir şəxs bir kitab yazdığı zaman, başqa bir şəxs onun əsərinin mətləbləri xüsusunda kritika yazır, bu şərtlə ki, onun yazısında müəllif haqqında ədəbsiz və köntül incidən bir söz belə olmasın. Hər nə deyilsə, incəliklə deyilsin. Bu işi fransız istilahi ilə “kritika”, bizim sözümlə ilə “tənqid” adlandırlar” (6, s. 50). O, tarixi mövzulu əsərlərdə şeiriyyatdan istifadə etməyi qəbul etmirdi və bu adətərin ərəblərdən qaldığını qeyd edirdi. Axundovun izahına görə tarixi əsərlərin qafiyələnməsi hadisələrin reallıqları ilə təsvir edilməsinə maneçilik törədir.

“Yek kəlmə” adlı məqaləsində Mirzə Fətəli təsəvvüfün, Şərq aristotelçiliyinin, islam dininin ayələrinə, qanunlarına qarşı çıxır. Belə ki, maarifçi alim bu haqda öz əsas qayəsini şərh edərək elmi, sənəti inkişaf etdirmək istədiyini, insanları sarsıdan cəhaləti aradan qaldırmaq, xalqın şən-şöhrətinin, sərvinin bərpa olunmasını istədiyini deyirdi.

Nəhayət, M.F.Axundzadəyə realizmin təsir aspektlərini ümumiləşdirərək bu qənaətlərə gələ bilər ki, böyük mütəfəkkir öz dövründə müşahidə etdiyi çox boşluqları doldurmağa çalışdı:

1. M.F.Axundov ədəbiyyatımızda Şərq-Qərb sintezinin əsasını qoydu. Realizmi təsvir üsulundan metoda çevirdi.
2. İlk əlifba layihəsini yaratdı.
3. Ədəbiyyatımızda ilk komediyanın və ilk dramın əsasını qoydu.
4. İlk bədii povest janrının əsasını qoydu.
5. Ədəbi tənqidimizin əsasını qoydu.
6. Nəhayət, “Kəmalüddövlə məktubları” ilə fəlsəfi publisistikamızın əsasını qoydu. Onun dövründə inkişaf etmiş milli mətbuat olmadığından bu əsər dövrün “Molla Nəsrəddin”i oldu.

7. Realizmin Azərbaycan ədəbiyyatında cərəyana çevrilməsində müstəsna xidmət göstərdi.

## ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Həsənova Mətanət. Nəzəri fikrin işığında. Bakı: BDU, 2019, 190 s.
2. Kredo qəzeti. M.F.Axundov milli ədəbi tənqidin banisi kimi. № 11, 14 mart 2009
3. Məmmədov Nadir. Axdundovun realizmi. Bakı: Elm, 1978, 240 s.
4. Talıbzadə Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı: Azərəşr, 1984, 340 s.
5. Talıbzadə Kamal. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı: Azərəşr, 1966, 360 s.
6. Vəli Kamil. Azmış ulduzun kədərli işığı: başlanğıc, inqilab və ziddiyyət. 1 noyabr 2012.
7. 525-ci qəzet. M.F.Axundovun ədəbi-nəzəri görüşləri. 5 iyun 2012
8. 525-ci qəzet. Axundzadənin ədəbiyyat nəzəriyyəsi görüşləri və nazimi-ustad məsələsinə yenidən baxış. 20 oktyabr 2014

*Açar sözlər:* M.F.Axundov, realizm, maarifçilik, metod, altı məqalə

*Keywords:* M.F.Axundov, realism, enlightenment, method, six articles

*Ключевые слова:* М.Ф.Ахундов, реализм, просветительство, метод, шесть статей

## XÜLASƏ

### Realizmin Axundov ədəbi düşüncəsinə təsir aspektləri

Bu məqalədə realizmin M.F.Axundovun yaradıcılığına təsir aspektləri araşdırılmışdır. Həmçinin, Azərbaycanda və Yaxın Şərq ədəbiyyatında Axundovun rolu öz əskini tapmışdır. Onun elmi-nəzəri görüşlərini əks etdirdiyi altı məqaləsində ədəbiyyatda görmək istədiyi prinsiplər ifadə olunmuşdur. Belə ki, Mirzə Fətəlinin maarifçi realizmin banisi olmaqla bir çox illərə imza atdığına məqalədə müşahidə etmək olar.

## SUMMARY

### The Aspects of Impact of Realism to Axundov Literary Thought

This article investigates the aspect of the influence of Realism on to work of M.F.Axundov. Axundov's role in Azerbaijani and Near East literature is also reflected. His six articles, in which he reflects his scientific and theoretical views, express the principles he wants to see in the literature. Thus, It can be seen in this article that Mirza Fatali as the founder of enlightenment realism signed many firsts.

## РЕЗЮМЕ

### Аспекты влияния реализма на литературные мышления Ахундова

В этой статье исследовались аспекты влияния реализма на творчество М.Ф.Ахундова. Роль Ахундова отражена также в азербайджанской и ближневосточной литературе. Шесть статей, отражающие его научно-теоретические взгляды, выражают принципы, которые он хотел видеть в литературе. Таким образом, в статье можно заметить, что М.Фатали был основоположником просветительского реализма и подписал многие нововведения.

**RƏYÇİ:** dos.E.Vəliyeva